

De brief van Paulus aan de Filippenzen

Handelingen 16,11-40

Voordat we aandacht schenken aan Paulus' brief aan de Filippenzen, is het goed om eerst te kijken naar Handelingen 16. Het begint bij Paulus' nachtelijke visioen in Troas, waarin aan Paulus duidelijk wordt gemaakt dat hij vanuit Asia de zee moet oversteken om naar Macedonië over te steken. Het visioen maakt Paulus duidelijk dat God hem heeft geroepen om in en aan Macedonië het evangelie te verkondigen.¹ We hebben hier dus met het moment te maken dat het evangelie vanuit Asia Europa bereikt! Wanneer dat gebeurde? G. Bouwman meent dat dat zich in 50/51 n.Chr. heeft afgespeeld.

We horen in 16,11 hoe de reis daarna verloopt: om uit te komen in Filippi, 'de eerste stad van dit deel van Macedonië, een (Romeinse) kolonie', waar Paulus enkele dagen vertoeft (16,12). Let erop, dat vanaf hier gesproken wordt van 'wij' tot aan het slot van het boek Handelingen.

De stad Filippi ontleent haar naam aan koning Filippus II, de vader van Alexander de Grote die er in de 4^e eeuw v.Chr. zijn residentie vestigde. De stad ligt aan een vermaarde weg: de Via Egnatia, de weg die van Byzantium naar Rome loopt. Aan het slot van zijn brief spreekt Paulus zelf over Filippi als 'het begin van zijn evangelieprediking, toen ik uit Macedonië vertrok' (Fil. 4,15). Blijkbaar is er geen synagoge waar Paulus naar toe kan. Dat roept het beeld op dat er in deze Romeinse stad met veel veteranen weinig Joden zijn. Er is wel sprake van een gebedsplaats (Hand. 16,13.16), maar die is buiten de stad bij de rivier. Paulus verblijft enkele dagen in de stad (Hand. 16,12). Hij wordt er gevangen genomen, en verlaat daarna de stad om naar Lydia te gaan. Lucas vertelt over dit verblijf in Filippi in Handelingen 16,11-40. Het draait in Filippi om de purperverkoopster Lydia, wat uiteindelijk leidt tot Paulus' gevangenneming (Hand. 16,19-40). Later heeft Paulus de gemeente in Filippi opnieuw bezocht (Hand. 20,3-6), een bezoek waarover hij in 2 Korintiërs 2,13; 5,5-7 lijkt te spreken.

Filippenzen 1,1-4,23

In de Filippenzenbrief spreekt hij ook over gevangenneming; het woord 'boeien' wordt in 1,7.13.14 gebruikt. Het is de vraag vanuit welke plaats Paulus deze brief schrijft: Rome? Daarvoor pleit de bijna gelaten toon van de brief (1,12-26), het verlangen naar de dood die gezien wordt als een persoonlijke ontmoeting met Christus (1,23), als ook dat hij het heeft over zijn verdediging en bevestiging van het evangelie (1,7) en het feit dat hij het heeft over (het huis van) de keizer (4,22).

In de brief spreekt hij de gemeente van Filippi aan als 'heiligen in Christus Jezus' (1,1), daarmee zal hij de brief ook eindigen: 'iedere heilige in Christus Jezus' (4,21). Nog een keer noemt hij hen 'Filippenzen' (4,15). Daartussen noemt hij hen 'broeders' (*adelphoi*) (1,12; 3,13.17; 4,8), 'mijn broeders' (3,1), 'geliefden' (*agapètoi*, zie ook Luc. 3,22) (4,1), 'mijn geliefden' (2,12), en 'mijn geliefde broeders' (4,1).

¹ B.J. Koet, 'Im Schatten des Aeneas: Paulus in Troas (Apg 16,8-10)', in: *Dreams and Scripture in Luke-Acts: Collected Essays* (CBET 42), Leuven 2006, 147-171.

Thematiek van de Filippenzenbrief

a. Verlangen

Het uitgangspunt van de brief wordt gevormd doordat Paulus de gemeente van Filippi op het hart draagt. Zelf zit hij in de gevangenis – waarin hij niet vanwege een of ander misdrijf maar vanwege het evangelie zit (1,12-13), vanwaaruit hij de gelegenheid krijgt om aan het pretorium de zaak van het evangelie uit te leggen en te verdedigen – die hij aan het slot zal typeren als ‘benauwdheid’/‘verdrukking’ (=mitsraïm/Egypte). Blijkbaar zijn er mensen bij hem, zoals uit het slot van de brief blijkt (4,21). Vandaaruit spreekt hij zijn verlangen naar de Filippenzen uit, aan het begin (1,8) en aan het slot van de brief (4,1), maar hij spreekt ook over zijn verlangen – het is zelfs verreweg het beste – om heen te gaan en met Christus te zijn (1,23).

Aan het begin zegt hij, dat hij graag bij hen zou komen (1,25.27), maar hij begrijpt ook dat dat nu niet gaat; het brengt hem er toe te hopen dat hij spoedig Timoteüs kan zenden, én hij vertrouwt er in de Heer op dat hij zelf spoedig zal komen. Maar hij laat ook merken dat hij afwezig zou kunnen blijven (1,27; 2,12).

Eerder heeft hij Epafroditus – opnieuw – gestuurd, die ook een sterk verlangen naar de Filippenzen had, en hen verzocht om hem met blijdschap te ontvangen. Aan het slot van de brief (4,18) horen we dat Paulus via Epafroditus het ‘door u gezondene’ heeft ontvangen’. De thematiek van het verlangen eindigt in hoofdstuk 2, maar ze komt nog één keer terug, en wel aan het slot, in hoofdstuk 4, waar Paulus opnieuw zijn verlangen naar hen uitsprekt (4,1), waarmee hij de brief is begonnen (1,8).

b. Blijdschap

De Filippenzenbrief wordt ook wel de brief van de blijdschap (*chara*) genoemd. En dat kan niet verbazen, want de blijdschap loopt als een rode draad door het boek: als zelfstandig naamwoord (1,4; 2,2.29; 4,1) en als werkwoord (1,18(2x).26; 2,17.18(2x).28; 3,1; 4,4(2x).10). Paulus begint zijn brief direct met het melden van zijn blijdschap, een blijdschap die te maken heeft vanwege hun gemeenschap (*koinonia*)/hun deelnemen aan het evangelie (1,3-5) vanaf het begin tot nu. Die blijdschap kunnen zij – in het tweede hoofdstuk – volledig maken, door dezelfde gerichtheid te tonen die in Christus Jezus is. Het tweede deel van de brief (2,1-18) eindigt met de mededeling dat Paulus zich verblijdt, direct daarna roept hij de Filippenzen op om zich met hem te verblijden. Aan het slot van het derde deel (2,19-30) komt het tot een nieuwe oproep om zich te verblijden, maar nu gaat het om een zich verblijden in de Heer. Aan het eind van de brief komt hij terug op zijn verlangen, als ook op zijn blijdschap van het begin: zijn blijdschap gaat naar hen uit (4,1). Ook de oproep om zich in de Heer te verblijden keert terug (4,4). Tenslotte spreekt Paulus zijn blijdschap erover uit dat de gemeente oog voor hem heeft gehad in de vorm van materiële ondersteuning waarover hij spreekt als ‘een welriekend, aangenaam, Gode welgevallig offer’ (4,18). Het thema van de blijdschap mag opmerkelijk genoemd, als je beseft dat hij toch niet bepaald in een gunstige situatie verkeert: een gevangenis, waarin hij lijdt en zich realiseert dat de tijd van sterven wel eens dichtbij kan zijn. Dat houdt hem blijkbaar toch niet tegen om over blijdschap te spreken tegenover de Filippenzen.

c. In Christus

De brief wordt bijeengehouden door Paulus gerichtheid om Christus bij alles te betrekken. De uitdrukking die maar liefst 14 keer voorkomt, is: in Christus (Jezus)/in de Heer (Jezus) (1,1.26; 2,1.5.19.24.29; 3,1.3; 4,4.7.10.19.21). Dat gebeurt wel steeds in wisselende settingen: (1) heiligen in Christus Jezus (1,1; 4,21); (2) roemen in Christus (1,26; 3,3); (3) vertroosting in Christus (2,1); (4) gerichtheid die in Christus Jezus was (2,5); (5) hopen in Christus Jezus (2,19); (6) vertrouwen stellen in Christus Jezus (2,24; 3,9) (7) ontvangen in

de Heer (2,29); (8) je verblijden in de Heer (3,1; 4,4.10); (9) behoeden van gedachten in Christus Jezus (4,7); (10) vervullen van wat zij behoeven in Christus Jezus (4,19).

d. Dood en opstanding

Een terugkerend thema in de brief is dat van dood en opstanding. Wat Paulus zou willen, is dat Christus in zijn lichaam grootgemaakt wordt, hetzij door zijn leven, hetzij door zijn dood (1,20). Het mag duidelijk zijn, daar houdt Paulus ernstig rekening mee. Hij spreekt zijn verlangen uit om heen te gaan en met Christus te zijn (1,21). Uit hoofdstuk twee zal blijken dat dat de weg van de vernedering is die Christus voor hem gegaan is. Elders noemt hij dat 'geplengd worden bij de offerande' (2,17), waarover hij zich zegt te verblijden, als dat zou gebeuren. Op basis van die weg en het kennen van Christus gaat Paulus ervanuit dat hij dan ook zal delen in Christus' opstanding (3,10-14), de kampprijs die hij kan behalen als hij de wedloop heeft gelopen (2,16; 3,14); het is weer een andere metafoor die Paulus gebruikt.

Hij laat de Filippenzen ook weten dat Epafroditus de dood nabij was ten gevolge van ziekte (2,27); die ziekte heeft hij opgelopen tijdens zijn werk voor Christus. Vandaar dan ook dat Paulus zegt dat Epafroditus om het werk van Christus de dood nabij is gekomen en zijn leven heeft gewaagd (2,30).

Nadat Paulus steeds over zichzelf in relatie met Christus heeft gesproken, maakt hij het aan het eind van het derde hoofdstuk breder door over 'wij' te spreken, van wie het vernederd lichaam veranderd zal worden om het aan Christus' lichaam gelijkvormig te maken (3,20-21).

e. Dag van Christus

De brief kent een eschatologische toon, gezien het feit dat hij in het 1^e deel van de brief, drie keer, spreekt over 'de dag van Christus' (1,6.10; 2,16) (vgl. in het OT met 'de dag des Heren', zie b.v. Mal. 4,1-6). In het 2^e deel spreekt hij over de verwachting van Christus als redder vanuit de hemel om het vernederd lichaam te veranderen, zodat het gelijkvormig wordt aan zijn verheerlijkt lichaam (3,20-21). Een verwachting die haaks staat op de feitelijke situatie van de inwoners van Filippi, die immers burgers zijn van het Romeinse Rijk waarvan de keizer *kurios* (= Heer) is. De eschatologische toon eindigt met Paulus' verwachting dat de Heer nabij is (4,4), wat een reden voor blijdschap is.

De opbouw van de brief

De brief begint en eindigt met een groet: 1,1-2 en 4,21-23. De slotzin van begin en einde: 'Genade zij u en vrede van God, onze Vader en van de Here Jezus Christus', resp. 'De genade van de Here Jezus Christus zij met uw geest'. Daartussen zijn twee delen zichtbaar: 1,3-2,18 en 2,19-4,20. Thema waarmee het 1^e deel begint (1,6.10) en eindigt: de dag van Christus (2,16). Terugkerend thema, waarmee het 2^e deel begint (2,25-30) en eindigt (4,10-21): de ontvangst van Epafroditus en wat hij meegenomen heeft.

Aan het begin van het eerste deel dankt hij God en spreekt hij zijn blijdschap uit over de Filippenzen, en wel vanwege de *koinonia* (=gemeenschap/delen) aan het evangelie. Aan het einde van het tweede deel spreekt hij opnieuw zijn blijdschap uit, en wel vanwege de *koinonia* (=gemeenschap/delen) in uitgave en ontvangst. Beide delen kennen in het midden een passage die erg de aandacht trekt: 2,1-11 en 3,2-16. Ze contrasteren sterk met elkaar: de ene passage, handelend over Christus, is hymnisch van aard, in de andere passage, waarin hij zich tot de tegenstanders richt die hij 'honden' noemt, trekt Paulus van fel van leer. Hij ziet hen als 'vijanden van (het kruis van) Christus'. Over Christus spreekt hij lovend, over zijn tegenstanders is hij uitermate scherp. In beide passages worden de Filippenzen opgeroepen tot een bepaalde gerichtheid (zie verder hieronder).

De middelste passage lopen uit op een 'daarom': in het 1^e deel: 2,12-18, in het 2^e deel: 4,1-8, beide eindigend met Paulus' oproep om zich met hem (=Paulus)/in hem (= Christus) te verblijden (2,17 en 4,4-7).

a	1,1-2	groet
b	1,3-11	deelhebbend aan het evangelie ('mijn God')
c	1,12-26	mogelijke dood van Paulus
d	1,27-2,11	P: hymnisch
	+ 2,12-18	'daarom' en oproep om je te verblijden
c'	2,19-3,2	bijna dood van Epafroditus
d'	3,2-21	P: fel van leer trekkend
	+ 4,1-9	'daarom' en oproep om je te verblijden
b'	4,10-20	deelhebbend aan uitgave en ontvangst ('mijn God')
a'	4,21-23	groet

Paulus' hymne in Filippenzen 2,1-11

1^e deel

- Indien er dan een zekere vertroosting is in Christus,
indien een zekere bemoediging van de liefde
indien een zekere gemeenschap des geestes
indien een zekere innerlijke ontferming en erbarmen,
- maakt dan van mij de blijdschap volledig,
doordat jullie dezelfde gerichtheid hebt,
dezelfde liefde,
eensgeestes zijt,
een gerichtheid hebbend
- niet** naar eigenbelang,
niet naar lege eer,
maar in een nederige gerichtheid,
de een de ander beschouwende boven zichzelf zijnde,
- niet alleen** *in het oog houdend*,
een ieder, de dingen van zichzelf,
maar ook, een ieder, die van anderen.

2^e deel

- Hebt die gerichtheid onder jullie
die ook in Christus Jezus was,
- die in de verschijningsvorm van God was,
het gelijk zijn aan God **niet** als een privilege heeft beschouwd,
- maar** zichzelf ontledigd heeft,
de verschijningsvorm van een dienstknecht aannemend,
in gelijkenis aan mensen wordend
en in doen en laten bevonden als een mens,
- zichzelf vernederd heeft,
gehoorzaam wordend tot de dood,
ja tot de dood aan een kruis.
- Daarom ook heeft God hem erboven verhoogd
en hem de naam boven alle naam begenadigd heeft,
- opdat in de naam van Jezus alle knie zich zal buigen
van hen die in de hemel, die op de aarde en die onder de aarde zijn

11 en alle tong zal belijden:
 'Heer is Jezus Christus'
 tot eer van God de Vader.

Een onderdeel van deze passage (2,6-11) wordt door velen voor een hymne/lied gehouden. Bert ter Schegget heeft het genoemd: het lied van de Mensenzoon, maar juister zou zijn – de titel Mensenzoon ontbreekt ten slotte in het lied – om te spreken van een Christushymne (2,5a.11b), gezongen bij de doop (?). Wat Paulus gedaan heeft, is deze Christushymne in zijn verhaal een plek te geven. De passage is in twee delen te verdelen: vv. 1-4 ('in Christus') en vv. 5-11 ('in Christus'). In het 1^e deel staat de gerichtheid van Christus centraal, dat geldt ook voor het 2^e deel. Dat woord 'gerichtheid' – het gaat niet om een mentaliteit of gezindheid, maar om een houding – komt telkens terug: 2,2b.2e.3c.5a. Paulus roept de Filippenzen tot diezelfde gerichtheid die in Christus Jezus; dat doet hij in het eerste deel (v. 2b) het meest (3x), in het tweede deel begint hij ermee. In het 1^e deel is die gerichtheid gericht op Paulus: om zijn blijdschap volledig te maken, in het 2^e deel roept Paulus zonder omhalen op om die gerichtheid te tonen.

In 2,3-4 ('jullie') komen we eenzelfde gang tegen als in 2,5-8 ('Christus'). Dezelfde termen keren terug: gericht zijn op, leeg/ontledigen, nederig/vernederen, beschouwen, boven, eer.

Die gerichtheid van Christus wordt in het 1^e deel heel breed beschreven [dezelfde gerichtheid], in het 2^e deel, voorbereid door het slot van het eerste deel (zie v. 3c) [een gerichtheid], is die gerichtheid helemaal toegespitst op zijn ontleding en vernedering, die zelfs een smadelijke dood aan het kruis niet uit de weg is gegaan [nederige gerichtheid]. Die weg van vernedering maakt dat hij de naam boven alle naam: Heer krijgt, waarvoor iedereen vervolgens zal buigen. De weg van de dienstknecht (vgl. 1,1) wordt beschreven met twee woorden: ontledigen en vernederen, ook daarna wordt zijn weg met twee woorden beschreven: verhogen en begenadigen. Zoals vernederen staat tegenover verhogen, staat ontledigen, di. zich ontdoen van zijn vorm (=de vorm van God), tegenover begenadigen, d.i. een nieuwe naam krijgen: Heer. De omkering wordt ook zichtbaar in: Christus Jezus – knecht – Heer – Jezus Christus. In het vervolg komen elementen uit de Christushymne terug (2,19.21); de lezer zal zo begrijpen dat diegene de gerichtheid van Christus vertoont.

Paulus' aanklacht in Filippenzen 3,2-20

1^e deel

- 2 **Ziet toe op** de honden,
 ziet toe op de slechte werkers,
 ziet toe op de *versnijdenis*,
- 3 want *wij* zijn de *besnijdenis*
 die in de geest van God de tempeldienst verrichten
 en ons beroemen op Christus Jezus
 en **niet** ons vertrouwen stellen op het vlees,
- 4 hoewel ik vertrouwen ook op het vlees zou mogen hebben,
 Indien iemand anders meent vertrouwen te mogen stellen op het vlees,
ik des te meer:
- 5 besneden op de achtste dag,
 uit het geslacht Israël, de stam Benjamin,
 Hebreeër uit de Hebreeën,
 naar de wet een farizeeër,
- 6 naar ijver de gemeente achtervolgend,
 naar gerechtigheid die in de wet ligt, onberispelijk.

- 7 Maar wat voor mij winst was,
dat heb ik vanwege Christus als verlies beschouwd,
- 8 ja zelfs nog meer,
ik beschouw dat alles verlies is
door het alles overtreffende van het kennen van Christus Jezus, mijn Heer.
En ik beschouw het als *shit*,
- 9 opdat ik Christus zal winnen en in hem gevonden zal worden,
niet hebbend mijn gerechtigheid, die uit de wet,
maar die door het vertrouwen van Christus,
de gerechtigheid uit God, op grond van het vertrouwen
- 10 om hem te kennen
en de kracht van zijn opstanding
en de gemeenschap van zijn lijden,
gelijkvormig wordend aan zijn dood.
- 11 Of ik op de een of andere manier mag komen tot de wederopstanding, die uit de doden.
- 12 Niet dat ik het reeds ontvangen heb of reeds volmaakt ben,
ik achtervolg het of ik het ook grijpen mag
op grond daarvan dat ook ik door Christus gegrepen ben.
- 13 Broeders, ik reken mezelf er nog niet toe dat ik het gegrepen heb,
een ding:
- de dingen die achter mij liggen vergetend
en naar de dingen die voor mij liggen, mij uitstrekkend -
- 14 naar het doel achtervolg ik
de kampprijs van de 'boven' roeping van God in Jezus Christus.
- 15 Zovelen volmaakten dan, laten we daarop gericht zijn.
En indien jullie op iets gericht zijn op een andere manier,
ook dat zal God jullie openbaren,
- 16 maar waartoe we gekomen zijn, blijf daarbij.

2^e deel

- 17 Weest mijn mede-nabootsers
en **houdt het oog op** hen die zo rondwandelen,
zoals jullie ons tot voorbeeld hebt,
- 18 want velen wandelen rond die
- vaak heb ik het jullie gezegd,
maar nu zeg ik het ook wenende -
de vijanden van het kruis van Christus zijn,
- 19 **van wie** het einde de *ondergang* is,
van wie God de buik is en de eer in hun *schande* ligt
zij die op de *aardse* dingen gericht zijn
- 20 Want **van ons** is de staat in de *hemelen*
waaruit wij een *redder* verwachten: de Heer Jezus Christus
die het lichaam van onze vernedering zal veranderen,
gelijkvormig aan het lichaam van zijn *verheerlijking*
naar de werkzaamheid van zijn kracht
en het onderwerpen aan hem van alle dingen.

Veel onderzoekers vinden deze scherpe passage niet in de brief passen. Een aantal van hen is van mening dat deze passage uit een andere brief komt, en later in deze brief is geplaatst. Vandaar dat er ook wel gesproken wordt (zie W. Schenk) over Filippenzenbrieven (meervoud!). Mijns inziens past deze passage er juist heel goed in; hij vormt een tegenpool

van de Christushymne. Diverse woorden uit die hymne keren hier terug, in het bijzonder het thema van de gerichtheid (2,2 (2x).5 vgl. 3,15(2x).19), van het kruis (2,8, vgl. 3,18), het beschouwen (2,3 vgl. 3,7.8(2x)), vernedering (2,3.8 vgl. 3,20). Hier eindigt het met een verheerlijkt lichaam, als het lichaam van de heilige eerst is vernederd, waar in de hymne sprak was van verhoging en begenadiging na zijn eerdere ontleding en vernedering. De hymnische toon is vanwege Christus, de scherpe toon is vanwege de tegenstanders.

De passage bestaat uit twee delen: het 1^e deel (vv. 2-16) begint met 'ziet toe op ... want ...', het tweede deel (vv. 17-21) begint met 'houdt het oog op ..., want ...'. In het 1^e deel worden de tegenstanders aangeduid als 'honden' en 'slechte werkers', in het 2^e deel heten ze 'vijanden van het kruis van Christus'. De term 'honden' is het scheldwoord dat joden gebruiken voor de heidenen (vgl. Mat. 7,6; Op. 22,15), hier echter krijgen zij diezelfde term toebedeeld, ze worden met heidenen gelijkgesteld, die de besnijdenis als essentieel houden, ook voor christenen uit de heidenen. Impliciet stellen zij zich voor als de 'echte' joden.

De verzen 1-2 schetsen een tegenstelling tussen de 'honden' en 'wij', eindigend met geen vertrouwen stellen in het vlees (= de besnijdenis). Paulus laat weten dat, als het daarover gaat, hij wel vertrouwen mag stellen in het vlees om dan vervolgens te laten weten hoezeer hij in alles en door en door jood is: (a) besneden op de 8^e dag, (b) Israëliet, uit de stam Benjamin, (c) een Hebreër, (d) farizeër, (e) met ijver, (f) onberispelijk als het om de gerechtigheid uit de wet gaat. Het zou in dat verband allemaal winst zijn, maar hij beschouwt het als verlies, ja zelfs als schijt/stront/shit. Winst is Christus en om in hem gevonden te worden. Het gaat om een andere gerechtigheid, niet die uit de wet, maar die uit God op het geloof. Het gaat om het kennen van (d.i. in relatie staan met; dit kennen is dus niet rationeel, maar relationeel) Christus Jezus, en dan ook om het kennen van de kracht van zijn opstanding en de gemeenschap (*koinonia*) aan zijn lijden door gelijkvormig te worden aan zijn dood. Dat jaagt hij na: die kampprijs.

Ook het tweede deel begint met een tegenstelling, nu tussen 'velen' en 'ons'. Het is de tegenstelling tussen die mensen die op de aardse dingen gericht zijn, vooral op hun buik, en hen wier staat in de hemelen ligt. Hun einde is hun ondergang (*apoleia*); ons einde: een redder (*sôtèr*) die hun vernederd lichaam zal veranderen om het aan zijn verheerlijkt lichaam gelijkvormig te maken.

Dit tweede deel (3,17-21) kent een grote gelijkenis met het begin (1,27-30) dat aan het hymnische deel voorafgaat: (1) Aan het slot van het tweede deel, in 3,20, spreekt Paulus over *onze staat* die in de hemelen is, in 1,27 had hij tot de Filippenzen gezegd: 'Alleen, laat waardig aan het evangelie *uw staat* zijn.' Waar hij dus eerst het alleen over de staat van de Filippenzen heeft, daar sluit hij zichzelf erbij door van 'onze staat' te spreken. (2) In beide gevallen is sprake van *hun* ondergang en van *onze* redding (1,28 en 3,19.20). (3) Beide passages eindigen met een 'want'-zin (1,29 en 3,20-21). (4) Beide passages bevatten een tegenstelling tussen tegenstanders en de Filippenzen.

Den Haag, 5 maart 2020

Nico Riemersma

Literatuur

- G. BOUWMAN, *De Brief van Paulus aan de Filippiërs* (Het Nieuwe Testament vertaald en toegelicht), Roermond-Maaseik 1965.
- G. JANKOWSKI, 'Das Messianische Experiment: Paulus an die Philipper: Eine Auslegung', *Texte und Kontexte* 62/63 (1994), 1-117.
- B.J. LIETAERT PEERBOLTE, 'The Name Above All Names (Philippians 2:9)', in: G.H. VAN KOOTEN (ed.), *The Revelation of the Name YHWH to Moses: Perspectives from Judaism, the pagan Graeco-Roman Period, and Early Christianity* (TBN 9), Leiden 2001, 187-206
- H.M. MATTER, *Filippenzen* (Verklaring van een bijbelgedeelte), Kampen 1979.

- G.H. TER SCHEGGET, *Het lied van de Mensenzoon: Studie over de Christuspsalm in Filippenzen 2:6-11*, [Baarn] 1976.
- W. SCHENK, *Die Philipperbriefe (!) des Paulus: Kommentar*, Stuttgart u.a. 1984.
- P.-B. SMIT, *Paradigms of Being in Christ: A Study to the Epistle to the Philippians* (LNTS 476), Londen & New York 2013.
- B. WITHERINGTON III, *Friendship and Finances in Philippi: The Letter of Paul to the Philippians* (The New Testament in Context), Valley Forge 1994.